

tain edildi. Irak, onun yaklaşık on beş yıl süren valiliği sırasında en huzurlu ve müreffeh dönemlerinden birini yaşadı. Bu dönemde özellikle tarımın geliştirilmesine çalışıldı, bataklıklar kurutularak ziraata elverişli hale getirildi. Hâlid, bazı faaliyetleriyle devlet hazinesine gelir sağladığı gibi kendisi de büyük bir servete sahip oldu. Bu yüzden rakipleri onu devlet malını zimmetine geçirmekle suçlayarak halk nezdindeki itibarını sarstılar. Hâlid ayrıca annesi için Kûfe'de kilise yaptırması, yahudilerin sinagog inşa etmelerine izin vermesi, Zerdüş memurlar istihdam etmesi, gayri müslimlerin müslüman kadınlarla münasebet kurmalarına müsaade etmesi sebebiyle de ağır tenkitlere mâruz kaldı. Dinî meseleleri hafife aldığı söylenerek zındıklıkla itham edildi.

Hristiyan, yahudi ve Zerdüştiler'i hi-maye etmekle suçlanan Hâlid, ayaklanan Behlûl b. Bişr adlı bir Hâricî ile Vezîr es-Sahtiyânî adlı bir kişinin başlattığı isyanı kısa sürede bastırarak huzur ve sükûnu sağladı (119/737). Aynı yıl Muhammed b. Abdullah b. Hasan adına davette bulunan Şiîler'in Mugire b. Saîd'in başkanlığında girişecekleri isyanı erken haber alarak Mugire'yi idam ettirdi ve bu isyan teşebbüsünü önledi.

Hâlid'in incittiği asilzadeler ve Emevîler onun aleyhine Kaysîler'le iş birliği yaptılar. Bunun üzerine 120 (738) yılında Irak valiliğinden azledilerek yerine Yemen Valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî getirildi. Halife Hişâm'ın onu rakipleri ve düşmanlarının hazırladığı bir komplo sebebiyle görevinden aldığı rivayet edilir. Yeni vali Kûfe'ye gelerek Hâlid'i tutukladı ve Hîre'de hapsedti. Ailesi ve yakın adamlarıyla birlikte on sekiz ay hapiste kalan Hâlid bilâhare serbest bırakıldı. Rusâfe'ye giderek halife ile görüşmek istediysede de huzura kabul edilmedi. Daha sonra Dimaşk'a gidip orada ikamet etti. 122 (740) yılında birçok mahallenin yanıp kül olduğu yangını çıkarmakla suçlanarak Halife Hişâm'ın emriyle ve bütün aile fertleriyle birlikte tutuklandıysa da suçsuz olduğu anlaşıncaya serbest bırakıldı. Bundan dolayı halifeye ağır sözler söylemesine rağmen cezalandırılmadı. Hâlid, Hişâm'ın halefi II. Velîd tarafından tekrar hapsedildi. Halife, devlet hazinesinden zimmetine geçirdiği meblağı itiraf etmesi için kendisine işkence yapılmasına izin verdi; daha sonra da onu 50 milyon dirhem karşılığında düşmanı vali Yûsuf b. Ömer'e teslim etti. Hâlid, Yûsuf tara-

findan bacakları kırdırılarak işkenceyle öldürüldü (Muharrem 126/Kasım 743). Zilkade 125'te (Eylül 743) öldüğü de rivayet edilmektedir.

Hâlid sözünü esirgemeyen, fesahat ve belâgatıyla meşhur bir hatip ve cömert bir vali idi. Her gün 36.000 bedeviyi doyurduğu nakledilir. Ziyâd b. Ebîh'in Kûfe Camii'nde yaptırdığı maksûreyi yenilemiş, Kûfe Köprüsü'nü tamir ettirmiş, Câmî' ve Mübârek adlı iki kanal açtırmıştır. Büyük meblağlar harcayarak Dicle üzerine yaptırdığı köprü'nün çok geçmeden yıkılması üzerine Halife Hişâm masrafları ona ödetmiştir. Sikke darbı ve ayarı konusunda çok titiz davranan Hâlid'in bastırdığı Hâlidîyye denilen sikke-ler Emevî paralarının en değerlilerinden dir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kelbî, *Cemhere* (Nâcî), s. 23, 65; İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 156, 305, 483; Ezrakî, *Aḥbârü Mekke* (Melhas), I, 211, 287; II, 20, 21, 60, 65, 107, 108, 205, 247; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VI, bk. İndeks; a.mlf., *Fütûh* (Fayda), s. 397, 410, 411, 416, 417, 526, 624, 643, 647, 687; Dîneverî, *el-Aḥbârü't-tuvâl*, s. 281, 334, 336-337, 343-345; Ya'kûbî, *Târîḥ*, II, 284, 290, 293-294, 314, 316, 319, 322, 325, 331, 333; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eḡânî*, XXII, 5-35; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 226-231; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXI, 316, 451-457, 469-473; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 18 vd.; Fâsî, *el-'İkdû's-semîn*, IV, 270-282; İbn Fehd, *Gâyetü'l-me-râm*, I, 194-211; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 121-122, 152, 154-156, 165, 169-171, 173, 183, 216, 222, 225, 243, 257; Kehhâle, *Mu'cemmû kabâ'ilü'l-'Arab*, Beyrut 1388/1968, I, 63; III, 953; W. Muir, *The Caliphate*, London 1984, s. 391 vd., 408; Ârif Abdülganî, *Târîḥü ümerâ'i Mekketü'l-Mükerreme*, Dimaşk 1413/1992, s. 176-180; K. V. Zetterstéen, "Hâlid", *İA*, V/1, s. 141-142; G. H. Hawting, "Khalid b. 'Abdallah al-Kasri", *EI*² (İng.), IV, 925-927.

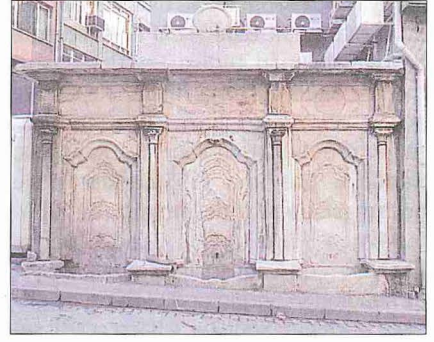

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

HÂLİD AĞA ÇEŞMELERİ

İstanbul Kadıköy'de
ve Haydarpaşa civarında
XVIII. yüzyılda yapılmış
iki çeşme.

Bugün Kadıköy'de mevcut olan Hâlid Ağa Çeşmesi, ilk yapıldığında Osman Ağa Camii önünden Altıyol Meydanı'na çıkan ana caddenin solunda, Hâlid Ağa ve Nal sokakları ile sınırlanan üçgen şeklindeki yapı arasında ve cadde kenarında bulunuyordu. Yanında, Tanzimat döneminde şehrin çeşitli semtlerinde Batı üslûbunda inşa edilen kâğır karakol binalarından biri vardı.

Hâlid Ağa Çeşmesi – Kadıköy / İstanbul

Çeşme, Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın kızı Âdile Hatun'un dairesinde yetişen, daha sonra İstanbul'da III. Ahmed'in kızlarından, Sadrazam Râgıb Paşa'nın hanımını Sâliha Sultan'ın konağında hizmet eden siyahî harem ağalarından Hâlid Ağa'nın hayratıdır. 2 Şâban 1206'da (27 Mart 1792) Dârüssaâde ağalığına yükselen Hâlid Ağa Haremeyn-i şerîfe'nin evkafı nâzırı olmuş ve 18 Rebîülevvel 1213'te (30 Ağustos 1798) vefat ederek Eyüp'te Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi'nin haziresine defnedilmiştir. Dış yüzleri kabartmalarla bezenmiş mermer lahitli mezarı bugün de mevcuttur.

Hâlid Ağa, Dârüssaâde ağalarına temlik edilerek onlar tarafından mescidler (Osman Ağa, Câfer Ağa, İbrâhîm Ağa) inşa edilen Kadıköy'de ayrıca bir su yolu yaptırmıştır. Su yolu ile iki çeşmeye 26.929 kuruş 54 akçe harcanmış olduğunu gösteren keşif defteri 21 Cemâziyelevvel 1209 (14 Aralık 1794) tarihini taşımaktadır (TSMA, nr. D 8487/5). Üzerinde üç kitâbesi bulunan çeşmenin esas kitâbesi dört beyit halinde olup âmedî hulefasından Ârif Bey adlı bir şaire aittir: "Mülûkûn âb-ı rûy u revnakı Sultan Selim Hân'ın / Kulu Dârüssaâde ağası zât-ı hulûs-ârâ / Cenâb-ı Hâlid Ağa bu mahall-i cennet-âsâda / Yapıp bu çeşme-i tesnîmi bi'l-hak eyledi icrâ / Gelip nûş eyledikçe âb-ı şîrin ü musaffâsın / Duâ-yı hayrını vird eylesin dil-teşneler hakkâ / Misâl-i Kevser aktı Ârifâ târihi hâmemden / Bu zîbâ çeşmeden iç zemzemi olsun hayât-efzâ" (1209).

Hâlid Ağa Çeşmesi, saçağın üstünde sağ taraftaki ikinci kitâbeden anlaşıldığına göre yapıldıktan bir süre sonra II. Mahmud tarafından 1254'te (1838) tamir ettirilmiştir. Şair Ziver Efendi'nin

Hâlid
Ağa Çeşmesi'nin
toprak üstünde
kalan kısmı –
Haydarpaşa /
İstanbul

beş beyitlik tamir kitâbesindeki tarih beytinden bu sırada su yolunun da ihya edildiği sonucu çıkarılabilir. “Çün âb-ı kevser aktı bir târîh Zîver hâmeden / Bu çeşmenin kıldı suyun cârî şehinşâh-ı zamân”. Saçağın sol üst tarafında bulunan üçüncü manzum kitâbede ise Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Vâlide Sultan tarafından yine su yolunun ihya edildiği bildirilmektedir. Âgâh adlı şair tarafından düzenlenen bu beş beyitlik tarihte de, “Suyun buldurdı âb u tâb-ı tedbiriyle dünyânın” denildiğine göre çeşmenin suyunun bir defa daha kesilerek 1285 (1868-69) yılında vâlide sultan tarafından ihya ettirildiği tahmin olunmaktadır. Tarihin son mısraı da bu düşünceyi destekler: “Suyun buldu bu çeşme himmetiyle mehd-i ulyânın”.

Tarihî eseri çok az olan Kadıköy'ün ana caddesini süsleyen bu güzel çeşme, 1930'lu yıllarda yanındaki karakol binası yıktırıldıktan sonra tek başına kalmıştı. Daha sonra 1940'larda bulunduğu yerden sökülerek yan taraftaki sokağa taşındı ve yerine önu direkli dükkânlar yapıldı. 1975-1980 yıllarında Kadıköy Belediyesi çeşmenin daha iyi bir yere taşınmasını teklif etmişti. Ancak Altiyol'da Ermeni kilisesinin yanındaki meyilli araziye kurulması düşünülen çeşme için tasarlanan bu proje gerçekleşmeden unutulmuştur. Bulunduğu ücra yerde ihmale uğrayan, yalaklarının içine doldurulan çöpler zaman zaman yakıldığından mermerleri kararıp kavrulan bu sanat eserinin bir an önce kurtarılması gerekmektedir.

Hâlid Ağa Çeşmesi, bütünüyle mermerden üçüzlü bir çeşme binası olup XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Türk sanatına hâkim olan barok üslûbunun kuvvetli tesiri altında meydana getirilmiştir. Barok profilli iç içe kemerler birbirinden sütunçelerle ayrılmıştır. Orta kemerin üstünde çeşmenin esas kitâbesi yer alır.

II. Mahmud ile Pertevniyal Vâlide Sultan'ın kitâbeleri ise cephenin yukarısında saçağın üstündedir. Bu kitâbelerin tuğrası gayretli bir “inkılâpçı” tarafından kazınarak yok edilmiştir.

Hâlid Ağa'nın ikinci çeşmesi Haydarpaşa'da, buradaki köprü'nün Selimiye tarafındaki bir namazgâhın yanındaydı. Esas biçimi hakkında bilgi olmadığı gibi ilk yapıldığındaki kitâbesi de bilinmemektedir. Şair Zîver Paşa'nın düzenlediği bir manzum tarihten çeşmenin Sultan Abdülmecid tarafından 1255'te (1839) yeniden yaptırılarak ihya edildiği anlaşılmaktadır. Buradaki hastahanenin duvarına bitişik olan bu çeşmenin bütünüyle kırılarak yok edilen kitâbesinin tam metni Mehmed Râif Bey'in eserinde bulunmaktadır. Burada, “...Han Selîm-i sâlisin Dârüssaâde ağası / Hâlid Ağa nâm der-yâ-mekremet bir pâk-zât / Yaptırıp bu çeşmeyi sonra harâb olmuş idi / Görüp ol şâh-ı cihan ihyâya kıldı iltifât / ...” denildiğine göre Sultan Abdülmecid, Hâlid Ağa'nın su yolu ile birlikte Kadıköy'deki çeşmesini de ihya ettirirken bu ikinci çeşmeyi de yeniden yaptırmıştır. Râif Bey'e göre burada etrafı demir parmaklıklı bir de namazgâh bulunuyordu. 28 Mayıs 1927 tarihli ve 1057 sayılı kitâbeler ve tuğralar hakkındaki kanun yayımlandığında herhalde duvarında bulunduğu hastahanenin (o yıllarda İntâniye Hastahanesi) ileri gelen bir görevlisi tarafından kitâbesi kırılan çeşme, daha sonraki yıllarda yalnız üst kısmı görülebilecek şekilde toprağa gömülmüştür. Son yıllarda önünde bir çukur açılarak bir dereceye kadar meydana çıkarılmışsa da önu tekrar dolmaya başlamıştır.

Mermerden olan bu çeşme, görülebildiği kadarıyla Abdülmecid döneminde örneklerine rastlanan empire üslûbunda bir eserdir. Evvelce kitâbesinin bulunduğu dikdörtgen çerçevenin iki yanında süs

motifi olarak kabartma birer rûbâb işlenmiştir. Fakat toprağa gömülü olan kemeri fazla derin olmayıp barok bir profile sahiptir. Böylece çeşme, XIX. yüzyılın içlerindeki kararsız ve Batı tesirli sanat akımının bir örneğidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kadıköy'deki Çeşme. T SMA, nr. D 8487/5; Celâl Esat, *Kadıköy Hakkında Tetkikât-ı Belediyeye*, İstanbul 1329, s. 24; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 392-396, nr. 308/102; Mücteba İlgürel, “Hâlid Ağa Çeşmesi”, *Semavi Eyice Armağanı-İstanbul Yazıları*, İstanbul 1992, s. 299-306; Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul 1993, s. 313-316.

Haydarpaşa'daki Çeşme. Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul 1314, s. 34-35; a.e.: *I-Asya Yakası* (haz. Günay Kut – Hatice Aynur), İstanbul 1996, s. 59-60; Kâzım Çeçen, *İstanbul'un Vakıf Sularından: Üsküdar Suları*, İstanbul 1991, s. 152; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 436, nr. 342/136; Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul 1993, s. 312-314, 316; Semavi Eyice, “İstanbul-Şam-Bağdad Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler, I-Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı”, *TD*, IX/13 (1958), s. 85, 105, rs. 3; Muammer Kemal Özergin, “Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı Mimarî Eserlerinin Kitabeleri”, a.e., s. 115-116.

SEMAVİ EYİCE

HÂLİD el-BAĞDÂDÎ (خالد البغدادي)

Ebü'l-Behâ Ziyâüddin Hâlid b. Ahmed
b. Hüseyin eş-Şehrezûrî el-Kürdî
(ö. 1242/1827)

Nakşibendiyye tarikatının
Hâlidîyye kolunun kurucusu.

1193'te (1779) Irak'ın Süleymaniye şehrine bağlı Karadağ kasabasında dünyaya geldi. “Şeşangost” (altıparmak) lakabıyla tanınan babası Pir Mîkâil muhtemelen Kâdiriyye tarikatına bağlı bir sûfî idi; annesi de bu bölgenin ünlü bir sûfî ailesine mensuptu. Soyunun baba tarafından Hz. Osman'a ulaştığı rivayet edilir. Hâlid, Nakşibendiyye mensupları arasında “Mevlânâ” unvanıyla tanınmaktadır. Karadağ'da, Berzen ailesinden Şeyh Abdürrahim ve kardeşi Şeyh Abdülkerim başta olmak üzere çeşitli hocalardan ders alıp öğrenimini tamamladı. Daha sonra mantık ve kelâm ilmi üzerine yoğunlaşarak bölgedeki diğer ilim merkezlerini dolaştıktan sonra Bağdat'a gitti. Vali Baban İbrâhim Paşa'nın müderrislik teklifini kabul etmedi. Şeyh Abdülkerim Berzencî'nin 1213'te (1798-99) vebadan ölmesi üzerine onun Süleymaniye'deki medresesinin sorumluluğunu üstlen-